

УДК 123.1+001.1:141.78

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.19>**І. Ю. Остапець**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7727-9666>

кандидат філософських наук,

доцент кафедри філософії

Ужгородського національного університету

КОНЦЕПТ СВОБОДИ В ФІЛОСОФІЇ ПОСТМОДЕРНУ

Постановка проблеми. Поняття свободи посідає центральне місце у філософській думці, але його зміст та статус зазнають істотних трансформацій в епоху Постмодерну. Якщо для доби Просвітництва та Модерну свобода часто розумілася як невід'ємне право і властивість автономного суб'єкта, що діє на основі розуму та робить свідомий вибір, то постмодерна філософія піддає сумніву такі універсальні уявлення. Постмодерністи відмовляються від «великих наративів» та всеосяжних пояснювальних схем. Так, згідно з Ж.-Ф. Ліотаром, стан постмодерну характеризується «недовірою до метаоповідей», зокрема до просвітницького міфу про історичний поступ і всезагальне визволення людства. Натомість висувається вимога плюралізму і локальності знання, звільнення від обмежень однозначності смислів та істин.

Актуальність дослідження концепту свободи в філософії постмодерну зумовлена як теоретичними, так і суспільно-практичними чинниками. В теоретичному аспекті, важливим є розуміння нових вимірів свободи зумовлених постмодерністською критикою влади, мови та суб'єкта. Провідні філософи другої половини ХХ ст. Мішель Фуко, Жак Дерріда, Жан-Франсуа Ліотар, Жиль Дельоз, Фелікс Ґваттарі та Жан Бодріяр по-новому поставили питання про те, що означає «бути вільним» в умовах розпаду колишніх епістемологічних та соціальних істин. В практичній площині, проблема свободи залишається нагальною, оскільки незважаючи на те, що вона проходить крізь усю історію суспільної думки – від класичної доби до сучасності, питання про можливість реалізації особистістю своєї свободи та оптимальне поєднання свободи індивіда і соціального порядку досі залишається відкритим. Постмодерна ситуація із її плюралізмом цінностей і дискурсів, а також новими формами влади й контролю вимагає переосмислення як сутності концепту свободи, так і шляхів її досягнення.

Мета та завдання. Мета статті – проаналізувати розуміння концепту свободи в філософії постмодерну, через звернення до ідей ключових мислителів цього напрямку М. Фуко, Ж. Дер-

ріди, Ж.-Ф. Ліотара, Ж. Дельоза, Ф. Ґваттарі та Ж. Бодріяра. Відповідно до мети визначено такі завдання: 1) дослідити теоретичні основи постмодерністської парадигми крізь специфіку трактування свободи у згаданих авторів; 2) здійснити компаративний аналіз вказаних підходів та визначити значення постмодерного переосмислення свободи для сучасної філософії та гуманітарного знання.

Об'єктом дослідження є філософія постмодернізму. Предметом – зміст та особливості концепту «свободи» у працях М. Фуко, Ж. Дерріди, Ж.-Ф. Ліотара, Ж. Дельоза, Ф. Ґваттарі та Ж. Бодріяра.

Джерельна база дослідження. Теоретичну основу дослідження становлять першоджерела – роботи М. Фуко [12; 13; 14], Ж. Дерріди [3; 4; 17], Ж.-Ф. Ліотара [20; 21], Ж. Дельоза та Ф. Ґваттарі [18; 19] та Ж. Бодріяра [2; 16], а також сучасні інтерпретації їхніх філософських концепцій. Використано українські дослідження з теми, зокрема праці І. Деяєвої [5], В. Клименка [6], В. Лук'янця та О. Соболя [7], Я. Любимого [8], М. Родян [10], Г. Хоменко [15], в яких проаналізовано різні тлумачення сутності свободи у концепціях філософів-постмодерністів. А також колективну монографію «Соціокультурні та теоретичні засади філософії постмодерну», авторами якої є представники Інституту філософії НАН України імені Г. С. Сковороди [11].

Інтерпретація свободи в філософії М. Фуко (1926–1984). М. Фуко – французький філософ відомий насамперед своїми працями про владу та знання, де питання свободи займає важливе місце. М. Фуко піддає критиці класичну ідею просвітницької свободи, що у своїй абсолютній формі узагальнена у філософії Г. Гегеля, і згідно з якою поступ наукового знання та розвиток гуманітарних наук автоматично звільняють людину від пут незнання та гноблення. Він пише: «...університет та філософська традиція підносили гегельянство як найвеличнішу та абсолютну форму набуття інтелігібельності (розумності) у сучасному світі, у той час як вся наша епоха шляхом логіки або епістемології, за допомогою Маркса

чи за допомогою Ніцше прагне уникати гегельянства» [12, с. 108].

Епоха Просвітництва відкрила для нас простір свободи, але водночас «винайшла» дисциплінарне суспільство в якому здійснюється тотальний нагляд і відбувається конститування нових, більш вишуканих форм контролю – дисциплінарних практик, які формують «слухняні тіла» та регулюють поведінку суб'єктів, що, в свою чергу породжує напруження між риторикою свободи й практикою влади. Окрім цього, у розумінні суб'єкта панує нав'язлива думка, що «... «суб'єкт», як носій значень завжди повинен був бути...».

Як пояснює сам М. Фуко основою його філософії суб'єкта є конструкція, що складається з двох ключових дискурсів: «дискурсу практики, де мова йде про те, що суб'єкт повинен трансформувати самого себе, та дискурсу трансформації себе через конститування знання як виміру свободи» [13, с. 75]. Відносно знання, філософ зауважує, що мова не про те, щоб сформулювати як знання певні критерії відношення до об'єкту, або ж виявити емпіричні засади які дозволяють пізнати об'єкт, що вже існує реально. А про таке знання, «...що дозволяє індивіду визначити спосіб його «суб'єктивації» [12, с. 303]. Для М. Фуко очевидним є те, що спосіб цей не може бути одним і тим самим в різних галузях пізнання. На його думку, не можна «в однаковий спосіб досліджувати езотеричні релігійні тексти та аналізувати поведінку душевнохворої людини. Суб'єкта не існує є лише становлення «суб'єктивності» [12, с. 327], – робить свій висновок філософ.

Окрім знання як ключового виміру свободи суб'єкта, М. Фуко аналізує і інший її сутнісний вимір – відносини влади. У своїх пізніх працях («Наглядати і карати: Народження в'язниці», та 3-х томній «Історія сексуальності») М. Фуко переосмислює саме поняття влади та його взаємозв'язок з свободою. Він протиставляє класичному уявленню про владу, що існує за рахунок підпорядкування, заборон, примусу та привілею держави, сучасну владу. Використовуючи концепт «генеалогії влади» сучасну владу він описує як приховану, розпорошену («влада всюди і ніде»), і навіть суперечливу, яка реалізується нерозривно із знаннями. М. Фуко констатує, що «...не існує відношення влади без встановлення відповідного поля знання, як і не існує знання, яке б не передбачало і одночасно не конструювало відносини влади. Навіть свідомість людини вибудовується «науковими дискурсами», що одночасно прищеплюють визнання влади улюбій її якості. Таким чином, влада сама породжує того, хто пізнає, способи пізнання і те що нами пізнається» [13, с. 217].

У той же час, він зазначає, що «влада здійснюється лише над вільними суб'єктами і лише тією мірою, якою вони вільні» [13, с. 260]. Цей парадокс можливості свободи людини в умовах тотальних владних відносин М. Фуко пояснює тим, що «...якби суб'єкт був би цілковито позбавлений свободи діяти і чинити опір, то не могло б іти й мови про відносини влади, оскільки була б лише пряма фізична детермінація (як у випадку раба, закутого в кайдани)» [13, с. 269]. Тому у будь-якій владній ситуації завжди залишається простір свободи – «поле можливостей», де індивід може поводитися не так, як від нього очікують. Для характеристики відносин влади М. Фуко вводить поняття «агонізму», що означає не одностороннє панування, а радше «постійну провокацію» між владою та свободою, їх взаємодію, в якій воля до свободи проявляється через опір владі: «У самій серцевині владного відношення, – пише він, – перебуває непокірність волі та незмінність свободи» [13, с. 301]. Цей постійний потенціал спротиву означає, що, свобода за М. Фуко, не статика, а практика, що здійснюється у протидії владі.

В розумінні М. Фуко «практик свободи» йдеться про свідоме самоформування особистості як «мистецтво існування», за допомогою якого індивід віднаходить простір для власної автономії від нав'язаних норм, приклади яких мислитель бачить в історії. «У чому я переконався, вивчаючи культуру та історію, – пише М. Фуко, – так це у тому, що у всіх суспільствах окрім технік примусу, існують і іншого типу техніки. Техніки, що дозволяють індивідам...трансформувати, змінювати себе, і таким чином досягати певного стану досконалості, щастя, чистоти та небувалої сили. Назвемо ці техніки «техніками себе» [14, с. 30]. В грецьких та римських практиках турботи про себе М. Фуко вбачає приклади того, як свобода реалізується як активна робота над собою – певна аскеза, що дозволяє протистояти зовнішнім впливам і конструювати власну суб'єктивність.

В християнській культурі ці практики зазнають руйнування, а в сучасній культурі «...суб'єкт взагалі втрачає владу над практиками турботи про себе, і віддає це на відкуп медицині, педагогіці, державі у вигляді абстрактної турботи про людину» [14, с. 123]. Однак, за рахунок вичерпаності просвітницьких систем нормування, сьогодні у людини з'являється можливість «...повернутись до цих «мистецтв існування», а тим самим, і до можливості індивідуальної свободи» [14, с. 144].

У контексті ідей М. Фуко історія «турботи про себе» та «технік себе» – це спосіб написати історію суб'єктивності як становлення і трансформа-

цію в світовій культурі різних практик «відношення до себе», з їх техніками і знанням». Таким чином М. Фуко фактично повертає поняття свободи на позитивне поле – як *ethos* особистості, яка критично ставиться до влади і виробляє власні норми поведінки.

Підсумовуючи, зазначимо, що концепт свободи у М. Фуко характеризується як реляційний та динамічний. Свобода – це не природжена властивість «людської природи», а радше ефект певних історичних умов, який, проте, завжди присутній імпліцитно, оскільки без свободи не було б взаємодії влади та суб'єкта. Вона проявляється через акти опору від дрібних щоденних тактик непокорі дисципліні до масштабних критичних дискурсів, що кидають виклик домінантним формам знання. М. Фуко підкреслює, що критика – це «онтологія нас самих». В цьому сенсі проєкт Просвітництва він переосмислює не як одноразово здійснене звільнення, а як нескінченний процес творчого самовдосконалення і протидії тим формам влади, які постають перед суб'єктом.

Свобода у творчості Ж. Дерріди (1930–2004). Ж. Дерріда є засновником деконструктивізму – принципово нового способу філософування альтернативного раціоналізму і логіцизму. Він вважає, що традиційні інтелектуальні засоби, які спираються на поняття, не в змозі зруйнувати абсолютність розуму, «оскільки вони діють в межах розуму, тож революція проти розуму як тільки висловлює себе одразу ж набуває обмеженої протяжності подібної до того, що мовою міністерства внутрішніх справ звучить як протест чи хвилювання» [3, с. 50].

Ж. Дерріда не написав окремої праці про свободу, проте проблема свободи пронизує усі його етико-політичні міркування. Ключовою інтенцією у політичній філософії для Ж. Дерріди було переосмислення ідей демократії, відповідальності та вирішення етичних проблем у ситуації, коли жодні загальні правила не дають гарантованої відповіді. Вихід з цієї ситуації, що є і головною метою його творчості, філософ бачить у тому, щоб «говорити так, щоб нічого не сказати. В іншому випадку «ми або виправдовуємо розум, або розумно критикуємо його, що однаково немає сенсу» [3, с. 79].

Ж. Дерріда ставить під сумнів усі базові опозиції західної метафізики, серед яких і опозиція між свобідною суб'єктивністю і детермінованістю. Внаслідок його аналізу, ідея свободи постає як апорія, тобто як проблема, що не має однозначного вирішення в межах традиційного мислення.

Застосовуючи метод деконструкції він вводить парадоксальне поняття «свободи без вибору». За задумом мислителя така свобода мислиться як акт, що «звільняє від необхідності робити вибір»

між заздалегідь заданими альтернативами. По суті тут йдеться про уможливлення таких ситуацій або альтернатив, де саму проблему вибору в її жорстких рамках можна обійти. Це не означає пасивності чи байдужості. В такий спосіб Ж. Дерріда прагне вивести ідею свободи за межі класичного її розуміння як акту волі, що обирає одну з двох можливостей. На думку філософа ситуація вибору завжди обмежена, тому що нав'язується дискурсом, правилами логіки, бінарними опозиціями (добро/зло, істина/хиба тощо). «Справжня свобода, вважає мислитель, може полягати у відмові грати за нав'язаними правилами вибору, у відкритті простору для іншого, непередбаченого рішення, і тому слід «відступити від проблеми вибору будь-якої заданої альтернативи» [3, с. 180]. Таке майбутнє мислиться ним як поява нової «гіпер-етики» та нової «гіпер-політики» – сфер, що виходять за межі традиційної етики обов'язку і політики наявних інститутів, де свобода здобуває нові форми прояву.

У есе «Дар смерті» Ж. Дерріда розмірковує про таку ситуацію виняткового рішення, яка не може бути виведена з правила. У цій ситуації, зазначає філософ, свобода постає як відповідальність, відповідальність перед Іншим. Це означає прийняття такого рішення, що за своєю суттю завжди «божевільне» або «неможливе» з точки зору усталеного логосу, але саме в ньому і виявляється свобода як «дар смерті», як акт цілковитої відповідальності, що вимагає від суб'єкта пожертвувати певною часткою себе, ризикнути собою (метафорично «померти») заради іншого. Свобода – це не вибір з огляду на власний інтерес чи волю, а етичний жест, дарування себе іншому без гарантії взаємності [17, с. 96]. Це абсолютно нове, незвичне трактування свободи, що виходить за межі її розуміння у ліберальній традиції.

Іншим аспектом прояву свободи у Ж. Дерріди – є «свобода інтерпретації». За концепцією деконструкції будь-який текст чи дискурс має безкінечний надлишок значень, що ніколи не зводяться до однієї істини. Завдання інтерпретатора, за Ж. Деррідою, полягає не в свавільному вигадуванні сенсів, а в тому, щоб дати прозвучати іншості тексту, розгорнути ті значення, які були придушені канонічним прочитанням, і в цьому проявляється його свобода. В будь-якому тексті, на думку Ж. Дерріди, «присутні два тексти, дві руки, два погляди, два способи чути. Разом і одночасно роздільно. Завжди легко віднайти перший текст – текст класичний, де домінує ідея присутності чогось, що є. Здатність інтерпретувати постає як акт свободи мислення не-присутності» [4, с. 129].

Свобода інтерпретацій суперечлива за своєю сутністю (апоретична). З одного боку, інтерпрета-

тор вільний від «апріорних ідей» та авторитетів, а з іншого – він не всемогутній творець смислу, бо сам залежить від відповідальності перед текстом, перед його внутрішньою логікою відмінностей. Тому інтерпретація для Ж. Дерріди – «це завжди баланс між свободою і відповідальністю, між творчим читанням і етичною повагою до іншого в тексті» [4, с. 407]. Недарма ключовими поняттями в його пізніх працях є гостинність, дар, свідчення. Всі вони вказують на «вихід за межі егоцентричної свободи до співбуття з Іншим».

Отже, концепт свободи у Ж. Дерріди можна охарактеризувати як постметафізичний і апоретичний, у якому свобода мислиться як простір, де зникає диктат жорстких альтернатив і з'являється можливість новизни – появи того, що не передбачено жодною наявною структурою. Таким чином, свобода у Ж. Дерріди постає як процес без кінцевої мети, непередбачена свобода як умова для етичної відповідальності і нескінченного пошуку справедливості. Вона не гарантує спокою або впевненості, а, навпаки, вводить у філософію момент нескінченного неспокою, постійного сумніву і переоцінки (що власне і є духом постмодерну). Але саме в цьому філософ вбачає позитив, оскільки свобода як нескінченна деконструкція відкриває шлях до того, щоб завжди зберігати можливість альтернативи, не замикатися у єдиній істині чи єдиному порядку.

Свобода після кінця метанаративів у Ж.-Ф. Ліотара (1924–1998). Філософ є творцем концепції «наратології», яка обґрунтовувала ситуацію постмодернізму у філософії. Центральною ідеєю Ж.-Ф. Ліотара є теза про втрату легітимності так званих метанаративів – великих ідеологій, що надавали єдине значення історії та знанню в добу Модерну. До таких метанаративів філософ відносить, зокрема, наратив емансипації, тобто переконання, що історія людства – це процес поступового звільнення через розум, науку, освіту, революцію: «Революційна істина» обумовлена тією ж вірою в істину, що і релігія. Оскільки капіталізм ліквідує все, що людство вважало святим, остільки цю тенденцію потрібно зробити ще більш «ліквідуючою» [20, с. 25]. Постмодерн, за Ж.-Ф. Ліотаром, характеризується «ерозією віри» у подібні всеосяжні схеми, в ідеї універсальної Істини або Свободи, що становлять кінцеву мету історії: «.....ми говоримо не як визволителі бажань. У лоні історії, історичного часу світ був істиною, відкритою єдиному Логосу. Настав час зробити зворотний перехід. У цьому головний сенс «закату метанаративів» [21, с. 48].

На питання: «Яким чином можливий стрибок від «logos» до «muthos?» – філософ відповідає: «Тільки демонстрацією того, що сам Логос

був міфом» [21, с. 180]. Постійна зміна ідеологій криза цінностей та ідеалів Просвітництва у XX ст., на думку мислителя, і є прямим підтвердженням тому, що «віра в панування розуму, правову свободу і соціальний прогрес підірвана». Тому слід відходити від тотальності всезагального, що синтизовано у спекулятивній філософії Г. Гегеля на кшталт «царства свободи», і повертатися до «самоцінності індивідуального досвіду на мікрорівні, до «малих наративів», локальних історій і ситуацій», де питання свободи вирішується без претензії на універсальність [21, с. 253].

До прикладу, у своїй головній праці «Стан постмодерну» Ж.-Ф. Ліотар виявляє домінуючу тенденцію до формалізації знання у європейській культурі. Відповідно постмодерність у нього означає перехід від ідеалу універсальної просвітницької науки (знання = свобода всіх) до ідеї гетерогенного дискурсу, де різні спільноти встановлюють власні критерії істини і свободи в межах своїх «мовних ігор». Свобода тут набуває сенсу свободи висловлювання, різноманіття думок, а не єдиного визвольного проекту.

Право на індивідуальний вибір, за Ж.-Ф. Ліотаром, призводить до практики співіснування великої кількості різних мов, гетерогенних «мовних ігор», повна тотожність яких виключена в силу різноманітності їх цілей. Існують дискурси науки, мистецтва, етики, політики, і жоден з них не може претендувати на абсолютну гегемонію. Це означає плюралізм свобод, як право різних «голосів» бути почутими. Вчений вважає завданням влади та соціальної політики зберігати цю різноманітність і підтримувати практику «мовних ігор». Але замість цього влада намагається уніфікувати їх в єдине «колективне тіло» і створювати свій власний «дискурс влади» на кшталт (комуністичний табір, соціальний режим, член профспілки, поліцейський тощо). «Так з'являються «режими» пропозицій і «жанри» дискурсу як методологічні процедури і «правила використання» мови з ціллю реалізації влади» [20, с. 17]. Сучасну ситуацію Ж.-Ф. Ліотар розглядає як «онтологічну екстраполяцію мовної гри в якій переважання проскрипції має наслідком домінування економічного дискурсу» [20, с. 61]. Для філософа ідеал – це суспільство, яке поважає різницю «мовних ігор» та їх право на свободу. Тут свобода означає свободу дотримуватися власної парадигми смислу, відкритість різноманіттю інтерпретацій, стилів життя, форм спілкування. Чи то у сфері мистецтва як вихід за межі канону, де постмодерне мистецтво свідомо змішує жанри, стилі, руйнує «четверту стіну», що є проявом свободи від жорстких правил, чи у сфері науки – як перехід до міждисциплінарності і критичного осмислення

самих основ науковості, чи в соціальному житті, коли відбувається плюралізація ідентичностей, субкультур, життєвих шляхів.

Отже, концепт свободи у Ж.-Ф. Ліотара можна сформулювати як відсутність універсального концепту, оскільки свобода є неоднаковою в різних «мовних іграх» і контекстах, де не існує спільного знаменника, проте всіх їх об'єднує одне: недовіра до тотальності. Таким чином, постмодерна думка Ж.-Ф. Ліотара робить акцент не на метафізичному питанні «що таке Свобода?», а на прагматичному: «як говорити і діяти, не придушуючи свободи іншого?». Свобода знаходиться у самому діалозі різних «мовних ігор», як своєрідна модель нескінченної демократичної дискусії, де немає фінального консенсусу, але є процес взаємного визнання. В такому процесі і реалізується свобода як право на відмінність (бути іншим).

Ж. Дельоз і Ф. Ґваттарі: свобода як процес становлення і «лінії втечі». Ж. Дельоз (1925–1995) та Ф. Ґваттарі (1930–1992) є співавторами низки новаторських філософських праць («Анти-Едип», «Тисяча плато» та інші) в яких вони запропонували радикально нову «нон-лінійну» картину мислення і суспільства. Класичній (у їх термінології) «державній» філософії, яка «..заснована на поняттях параної, ідентичності, тотожності, істини, свободи, справедливості та заперечення, що дозволяють структурувати внутрішню область репрезентативного мислення на суб'єкт, поняття, об'єкт та вибудовувати їх ієрархію, вони протиставляють «номадичне мислення» [19, с. 109]. Сутність такого мислення базується на «шизофренії, відмінності, проявляється зовнішньо як протигага внутрішньому та прагне зберегти та урізноманітнити поняття там, де «державне мислення» вибудовує ієрархію та зводить все до єдиного центру – суб'єкту» [19, с. 274]. Відповідно, всі поняття культури на думку авторів розподіляються між двома полюсами – параноєю та шизофренією, що являють собою два протилежних стили мислення. Своє завдання філософи бачили в створенні «пласкої поверхні думки» з можливістю руху в різні сторони, що отримала назву «шизоаналіз». Такий стиль мислення проявляється не тільки у філософії, а й в усіх видах літератури, мистецтва, музики, що відмежовується від тиранії визначень. Він вплинув і на те, як мислителі трактують свободу.

Філософи майже не вживають поняття «свобода» у власних текстах, навіть навмисне уникають його. Свобода в їх термінології ототожнюється з іншими поняттями: різниця, бажання, становлення, багатоманітність. Так філософи постійно шукають способи висловити те, що можна назвати вивільненням «життя з-під гніту

структури». «Машини бажання, які продукують бажання на мікрорівні у вигляді молекулярних мікромножин, протистоять великим соціальним агрегатам на макрорівні, і які намагаються подавити ці сингулярності та спрямувати їх певним шляхом, інтегрувати в цілісність. Головною метою шизоаналізу є вивільнення потоків бажання з-під влади параноїдального структурування» [19, с. 307]. Цей процес філософи називають суб'єктивацією, що для них означає «народження модусів існування або стилів життя».

Однією з ключових ідей в осмисленні авторами ідеї свободи є поняття «лінії втечі». У книзі «Тисяча плато» лінії втечі описуються як шляхи «детериторіалізації» – процесу, коли упорядкована система (територія) втрачає свої фіксовані координати і переходить у стан потоку, становлення, створюючи щось нове. Така детериторіалізація, або вихід за межі усталеного, і є сутністю свободи. Класична дихотомія «свобода – несвобода» замінюється іншим поняттями, такими як «потенція», «інтенсивність», «рух».

Їх онтологія не передбачає сталого суб'єкта, що може бути вільним, або ж поневоленним. Натомість, існує великий потік сил, потягів, бажань (десір) які можуть або «витекти» зовні, або ж залишатись «скутими», пригнічені сімейними, соціальними структурами. Свобода постає як акт «розкодування потоків бажання», зняття обмежень і табу, що перетворюють енергію життя на невроз або покору. Свобода бажання – це «позитивний хаос», що створює протигага репресивному порядку. Однак, вона не хаос в його негативному сенсі, а радше творчий стан у якому виникають нові форми життя: «Свобода це не здатність обирати одну з багатьох можливих альтернатив, а процес звільнення від примусу звички та пам'яті» [18, с. 387].

Таке розуміння свободи є протигага класичній традиції. Тут справа не в виборі, а в розриві з детермінаціями, іншими словами, свобода – це креативність. Музиканти, що виходять за межі тональності; художники авангарду, які розривають форму; вчені, що пропонують нові парадигми, всі вони, на думку мислителів, здійснюють лінії втечі, розширюючи поле можливого. Така свобода тотожна імпровізації, що виникає і трансформується із середини, а не нагадує битву між фронтами [18, с. 506].

Узагальнюючи слід зазначити, що концепт свободи Ж. Дельоза і Ф. Ґваттарі – це іманентна свобода процесів, властивість самого життя, онтологічна засада різноманіття: свобода – всюди, де є рух і зміна, де відсутні жорсткі кордони, і вона не може належати суб'єкту.

Філософія свободи Ж. Бодріяра (1929–2007). Ж. Бодріяр – французький філософ, соціолог,

культуролог відомий своїм оригінальним філософським дискурсом що серед однодумців відомий як гіперкритицизм.

Проблема свободи досліджується філософом у контексті аналізу соціально – економічних процесів та пов'язаних із ними зсувів, що в наш час відбуваються в галузі виробництва та споживання. Мислитель доходить висновку, що їх вплив на суспільство є таким, що воно втратило реальність. Оскільки «у суспільстві, де споживча вартість перетворилась на фетиш, усе підпадає під диктат «монополії коду» (торгівельної марки, стендінгу)» [16, с. 10], або, за термінологією Ж. Бодріяра, «знаку». Знак заповнив собою все, він підпорядкував собі об'єкти шляхом «відчуження їх вартості, призначення, референту, отже і реальності. Об'єкт постає як єдність знаку і товару» [16, с. 33]. І тут справа не в імітації, чи повторенні знаком товару, а «мова йде про субституцію, заміну реального знаками реального» [16, с. 61]. Знаки вибудовують ієрархію об'єктів, розділяють їх по категоріям, що визначають їх статус. Більше того, «тиранія знаку підпорядковує і особу». Відтак місце у соціальній ієрархії визначається класом речей якими володіє і користується людина. Категорія об'єкту стає ознакою статусності особи. Таким чином «знаковий код, – пише Ж. Бодріяр, – це узагальнена раціональна модель і знятий у ньому принцип еквівалентності, що монополює організовує поля влади і порядку» [16, с. 209].

Що ж до справжньої свободи в її традиційному сенсі, то в суспільстві споживання її більше не існує. Вона може означати, на думку філософа, лише одне – свободу володіння речами.

Внаслідок постійної експлуатації мови коду в якості інструменту соціального контролю до кінця XX століття знаки безповоротно відриваються від своїх референтів і отримують повну автономність своїх власних значень – симулякрів, що доносять до нас викривлені змісти подій, які не відповідають реальності та факти, котрі не піддаються однозначному оцінюванню. На думку Ж. Бодріяра «відбулася справжня революція – революція симуляції знака-коду (симулякра)» [2, с. 53]. У цій системі знаків і свобода стає симулякром. У суспільстві де «все дозволено і все звільнено (політично, культурно, сексуально)», вона втрачає свою цінність. Ця вседозволеність – «оргія свободи» призводить до перенасичення, індиферентності та втрати сенсу: «якщо немає обмежень, немає і справжньої свободи, бо свобода завжди визначається на тлі несвободи, ризику, вибору» [2, с. 117].

Як наслідок, людина, стає заручником системи симулякрів. Її вибір, її бажання – це все продукти системи де влада діє не через заборони,

а через «код» – систему знаків, інформації, правил, і саме вони визначають наші мислення, бажання та дії. У такому суспільстві можливість справжнього опору, а отже, і справжнього прояву свободи, стає проблематичною. Відповідно і традиційна ідея революції як звільнення від зовнішнього гніту «стає неможливою, оскільки більше немає зовнішнього ворога» [2, с. 161]. Влада «всюди і ніде», вона пронизує саму тканину нашого існування, тому немає точки опору з якої можна було б «визволятися».

Порівняльний аналіз концепцій свободи мислителів постмодерну. Охарактеризувавши концепт свободи в філософії мислителів постмодерну попри різноманітність дискурсів, можна виокремити низку спільних рис у їхньому трактуванні свободи. По-перше, критика класичного суб'єкта свободи. Усі ці мислителі, так чи інакше, відмовляються від образу автономного раціонального індивіда, що володіє свободою як властивістю. М. Фуко показує, що суб'єкт формується владою і знаннями, Ж. Дерріда деконструє ідею суверенного суб'єкта вибору, наголошуючи на розщепленості «я» мовою, іншим, несвідомим, Ж.-Ф. Ліотар розглядає суб'єкта як точку перетину різних дискурсів жоден з яких не є остаточно «самістю», а відповідно, свобода не є його внутрішньою сутністю, у Ж. Бодріяра суб'єкт носій «коду», симулякру. Отже, усюди бачимо зсув від «свободи суб'єкта» до «свободи від суб'єкта» у сенсі класичного его.

По-друге, трактування свобода як процес, динаміку, практику. Для всіх цих авторів свобода не статика, не стан спокою або володіння. М. Фуко визначає свободу через дію, Ж. Дерріда підкреслює нескінченність процесу звільнення, Ж.-Ф. Ліотар розглядає свободу як множинну гру без фіналу, постійне «руйнування» тотальностей, Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі ототожнюють свободу з рухом – лінією втечі, становленням, творчим актом. У підсумку можна сказати: свобода мислиться ними як дієслово, а не іменник: свобода діяти, свобода інтерпретувати, свобода ставати, свобода володіти.

По-третє, акцентується на запереченні бінарного вибору та детермінізму. Постмодерні філософи намагаються вийти за межі класичних опозицій: свобода / несвобода, воля / необхідність. Вони радше говорять про поля можливостей або альтернативні логіки. Йдеться про те, що не треба мислити свободу в межах старої дилеми (або/або), оскільки сутність постмодерної свободи у знятті самої постановки дилеми.

По-четверте, вказується на контекстуальність і конкретність свободи. Постмодерністи уникають абстрактних універсальних формул. Кожен з них занурює розуміння свободи у конкретний

контекст: М. Фуко – у соціально-історичний; Ж. Дерріда – в етико-ментальний; Ж.-Ф. Ліотар – у культурно-мовний Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі – в онтологічно-життєвий, Ж. Бодріар – соціально-економічний. Це означає, що замість однієї філософії свободи маємо багато «локальних» філософій свободи де кожна прив'язана до свого предмету. Такий підхід узгоджується із загальною постмодерною настановою на релятивність знання.

По-п'яте, розуміння двозначності свободи. Тобто мислителі розуміли, свобода як рушійна сила може мати і небезпечні вияви. Так, Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі застерігали, що лінії втечі – це шлях не тільки до визволення, але іноді і до самознищення (наркотики, шизофренія як патологія тощо). Ж.-Ф. Ліотар теж розумів, що відмова від метанаративів може вести до фрагментації, що є небезпекою для суспільства.

Водночас можна констатувати і низку розбіжностей між поглядами цих мислителів на сутність свободи: а) акцент на владі у визначенні контексту осмислення свободи (М. Фуко), акцент на мові (Ж. Дерріда, Ж.-Ф. Ліотар), акцент на онтології (Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі); б) різне трактування етичного виміру свободи (у Ж. Дерріди це відповідальність перед Іншим, у М. Фуко – автономія через критичність, у Ж.-Ф. Ліотара – толерантність до різноманіття, у Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі – творення нового; в) різні образи майбутнього у контексті розуміння свободи. М. Фуко особисто песимістично оцінював перспективу збільшення свободи у сучасності, оскільки нові форми контролю стають дедалі витонченішими; Ж. Дерріда, навпаки, впевнений у тому, що «демократія, що настане», є майбутнє джерело надії. Ж.-Ф. Ліотар описує сучасність як плюралістичну гру без тотального визволення, тобто ні утопії, ні антиутопії – просто новий стан. Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі взагалі уникають есхатології, оскільки їхня свобода здійснюється тут-і-тепер у кожному акті творчості (скажімо, імпровізації джазового музиканта – це момент свободи). Як результат маємо цілий спектр поглядів на майбутнє свободи: від критичного стоїцизму (М. Фуко) через переконаний оптимізм (Ж. Дерріда) до іманентного життєствердження (Ж. Дельоз).

Незважаючи на ці відмінності, загальне розуміння концепту свободи в постмодернізмі проявляється досить чітко. Основною ідеєю є те, що свобода більше не може розглядатися як просто данність, як природний стан або гарантований суспільний інститут (на кшталт прав і свобод людини за конституцією). Натомість свобода осмислюється як проблематична, тендітна, але всюдисуща можливість, що «про-

ростає» крізь «тріщини» у владі, мові, структурах.

Висновки. Кінець ХХ та початок ХХІ століття, що ознаменований постмодерним поворотом, для філософської думки означає потребу переглянути багато понять, одним з яких є свобода. Сьогодні, в умовах глобалізованого світу, цифрових технологій, нових форм влади, викликів штучного інтелекту тощо, стає очевидним, що розуміння ідеї свободи повинно бути іншим, відповідати запитам часу. Напрацювання ключових філософів постмодерністів таких як М. Фуко, Ж. Дерріда, Ж.-Ф. Ліотар, Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі, Ж. Бодріар надають нам такий інструментарій для її інтерпретації: свобода як критика, свобода як відкритість «іншому», свобода як різноманіття та гра, свобода як творчий порив, свобода як опір владі. Ці ідеї не заперечують значення традиційних свобод (права людини, громадянські свободи), а радше поглиблюють наше їх розуміння, розкривають проблемні аспекти. Концепт свободи, запропонований постмодерною філософією, не тільки відображає інтелектуальні пошуки кінця ХХ століття, а й має практичне значення для сучасності. Її основний наратив – це переконання, що бути вільним означає ніколи повністю не погоджуватися з тим, що свобода вже досягнута. Саме в цьому парадоксі вимагати свободи, розуміючи її нескінченність, і полягає найцінніше відкриття постмодерної філософії для сучасної думки та суспільства.

Література

1. Бартусяк П. Дельоз і Гваттарі: рефрени свободи. *Sententiae*. 2020. Т. 39. № 1. С. 140–149.
2. Бодріар Ж. Симулякри і симуляція. Київ: Основи, 2004. 230 с.
3. Дерріда Ж. Привиди Маркса. Харків: ОКО, 2000. 272 с.
4. Дерріда Ж. Письмо та відмінність / пер. Віктор Шовкун. Київ: Основи, 2004. 602 с.
5. Дедяева І. П. Ідея свободи у концепції Мішеля Фуко: людина як похідна від «історичного апріорі». *Філософські обрії*. 2004. № 11. С. 49–64.
6. Клименко В. Філософія влади Мішеля Фуко: критичний погляд на західну демократію. *Гілея: наук. вісник*. 2017. Вип. 122 (7). С. 297–300.
7. Лук'янець В., Соболь О. Філософський постмодерн: Навчальний посібник. К.: «Абрис», 1998. 350 с.
8. Любимий Я. Подолання методологічних засад філософії постмодернізму (У. Бек). *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2017. Випуск 1-2. С. 35–53.
9. Після філософії: кінець чи трансформація?: Пер. з англ. / Упоряд.: К. Байнес та інші. К.: Четверта хвиля, 2000. 432 с.
10. Родян М. Розвиток постмодернізму: методологічні принципи, теорії, засади. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. 2021. № 2. С. 102–107.

11. Соціокультурні та теоретичні засади філософії постмодерну. Колективна монографія. К.: Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди, 2017. 312 с.

12. Фуко М. Археологія знання. Київ: Основи, 2003. 432 с.

13. Фуко М. Наглядати й карати. Народження в'язниці. Київ: Комбук, 2020. 440 с.

14. Фуко М. Історія сексуальності. Твори в 3-х томах. Т. 3. Плекання себе. Київ: ОКО, 2000. 264 с.

15. Хоменко Г. І. Жак Дерріда: свобода інтерпретації як (не)можливість. *Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Філологія»*. 2018. Випуск 78. С. 165–173.

16. Baudrillard J. The System of Objects. London: Verso, 2020. 240 p.

17. Derrida J. The Gift of Death. Chicago: University of Chicago Press, 1995. 115 p.

18. Deleuze G., Guattari F. A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987. 610 p.

19. Deleuze G., Guattari F. Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1983. 432 p.

20. Lyotard J.-F. The Postmodern Condition: A Report on Knowledge. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984. 110 p. (стан постмодерну)

21. Lyotard J.-F. Économie libidinale. Paris: Les Éditions de Minuit, 1974. 320 p.

Анотація

Остапеч І. Ю. Концепт свободи в філософії постмодерну. – Стаття.

У статті досліджено концепт свободи в постмодерній філософії (М. Фуко, Ж. Дерріда, Ж. Бодріяр, Ж.-Ф. Ліотар, Д. Дельоз). Розглянуто теоретичні підходи провідних представників постмодерну до розуміння її сутності: свободи як практики спротиву у М. Фуко; апорії свободи та ідеї свободи без вибору у Ж. Дерріди; критики метанаративу емансипації у Ж.-Ф. Ліотара; творче, процесуальне розуміння свободи як детериторіалізації у Д. Дельоза і Ф. Гваттарі; свободи як симулякру у філософії Ж. Бодріяра.

Зроблено порівняльний аналіз концепцій вказаних мислителів, виявлено їхні спільні та відмінні риси. До спільних рис відносимо: а) критика класичного суб'єкта свободи (мислителі так чи інакше відмовляються від образу автономного раціонального індивіда, що володіє свободою як властивістю); б) трактування свободи як процесу, динаміки, практики (свобода як дія у М. Фуко, свобода як нескінченність звільнення у Ж. Дерріда, свобода як множинна гра без фіналу у Ж.-Ф. Ліотара, свобода як лінія втечі у Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі, свобода володіння речами у Ж. Бодріяра); в) акцент на запереченні бінарного вибору та детермінізму; г) двозначному вияву свободи у континуумі «позитив – негатив»; д) контекстуальність та конкретність свободи (у М. Фуко соціально-історичний контекст, у Ж. Дерріда – етико-ментальний; Ж.-Ф. Ліотара – культурно-мовний, Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі – онтологічно-життєвий, Ж. Бодріяра – соціально-економічний).

Водночас констатується і низка розбіжностей між поглядами цих мислителів на сутність свободи: а) акцент на владі у визначенні контексту осмислення свободи (М. Фуко), акцент на мові (Ж. Дерріда, Ж.-Ф. Ліотар), акцент на онтології (Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі), акцент на системі споживання (Ж. Бодріяр); б) різне трактування етичного виміру свободи (у Ж. Дерріди це відповідальність перед Іншим, у М. Фуко – автономія через критичність, у Ж.-Ф. Ліотара – толерантність до різноманіття, у Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі – творення нового, у Ж. Бодріяра – свобода як симуляція; в) різні образи майбутнього у контексті розуміння свободи.

У висновках підкреслено, що постмодерна філософія переосмислює свободу не як дану сутність (гарантований соціальний інститут), а як динамічний процес та результат постійної критики влади, значень і структур, завдяки чому відкриваються нові можливості для індивідуальної та колективної свободи в сучасному суспільстві.

Ключові слова: свобода, постмодернізм, постструктуралізм, влада, деконструкція, метанаратив, наратив, лінії втечі, симулякр, симуляція, детериторіалізація.

Summary

Ostapets I. Yu. The concept of freedom in postmodern philosophy. – Article.

In the article, the concept of freedom in postmodern philosophy (Michel Foucault, Jacques Derrida, Jean Baudrillard, Jean-François Lyotard, Gilles Deleuze) is examined. The theoretical approaches of these leading postmodern thinkers to understanding the essence of freedom are considered: freedom as a practice of resistance in Michel Foucault; the aporias of freedom and the idea of freedom without choice in Jacques Derrida; the critique of the metanarrative of emancipation in Jean-François Lyotard; a creative, processual understanding of freedom as deterritorialization in Gilles Deleuze and Félix Guattari; and freedom as a simulacrum in the philosophy of Jean Baudrillard.

A comparative analysis of the conceptions of freedom proposed by these thinkers is conducted, identifying their common and distinct features. The common features include: (a) a critique of the classical subject of freedom (the thinkers, in one way or another, reject the image of an autonomous rational individual who possesses freedom as an attribute); (b) an interpretation of freedom as a process, dynamic, or practice (freedom as action in Foucault, freedom as the endless process of liberation in Derrida, freedom as a multiple play without finality in Lyotard, freedom as lines of flight in Deleuze and Guattari, freedom as simulacrum in Baudrillard); (c) an emphasis on the rejection of binary choice and determinism; (d) the ambiguous manifestation of freedom along a continuum of “positive–negative”; (e) the contextual and concrete nature of freedom (in Foucault – a socio-historical context; in Derrida – an ethical-mental context; in Lyotard – a cultural-linguistic context; in Deleuze and Guattari – an ontological-vital context; in Baudrillard – a socio-economic context).

At the same time, a number of differences in these thinkers' views on the essence of freedom are noted: (a) differing emphases in defining the context of freedom's interpretation, focusing on power (Foucault), on language (Derrida, Lyotard), or on ontology (Deleuze, Guattari); (b) different interpretations of the ethical dimension of freedom (for Derrida it is responsibility to the Other; for Foucault – autonomy through critical reflection; for Lyotard – tolerance of diversity; for Deleuze and Guattari – the creation of the new); (c) different visions of the future in the context of understanding freedom.

In conclusion, it is emphasized that postmodern philosophy reconceptualizes freedom not as a given essence (a guaranteed social institution), but as a dynamic process and the result of constant critique of power, meanings, and structures, whereby new possibilities are opened for individual and collective freedom in contemporary society.

Key words: freedom, postmodernism, post-structuralism, power, deconstruction, metanarrative, narrative, lines of flight, simulacrum, simulation, deterritorialization.

Дата надходження статті: 25.08.2025

Дата прийняття статті: 09.09.2025

Опубліковано: 30.09.2025